

The Frankfurt school and the criticism of modern society

Kostopoulos, A. George

In this article we will describe the main points of criticism of the Frankfurt School in modern society, between the first and Second World War. We will refer to the first generation of theorists School (Horkheimer, Adorno, Marcuse) and present their critical theory. Then, we will analyze how, according to which capitalist society dominated by individuals.

Η σχολή της Φρανκφούρτης και η κριτική που ασκεί στη νεωτερική κοινωνία

Κωστόπουλος, Α. Γεώργιος

Στο παρόν άρθρο θα περιγράψουμε τα κύρια σημεία της κριτικής που ασκεί η Σχολή της Φρανκφούρτης στη νεωτερική κοινωνία, μεταξύ του πρώτου και του δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου. Θα αναφερθούμε στην πρώτη γενιά των θεωρητικών της Σχολής (Χορκχάιμερ, Αντόρνο, Μαρκούζε) και θα παρουσιάσουμε την κριτική τους θεωρία. Στην συνέχεια, θα αναλύσουμε τους τρόπους, σύμφωνα με τους οποίους η καπιταλιστική κοινωνία ασκεί την κυριαρχία της επί των ατόμων.

Εισαγωγή |

Κατά τη διάρκεια της μεσοπολεμικής περιόδου, οι θεωρητικοί της πρώτης γενιάς της Σχολής της Φρανκφούρτης θεμελιώνουν μια κριτική θεωρία έναντι της νεωτερικότητας, διαμορφώνοντας ένα νέο φιλοσοφικό και κοινωνικό πλαίσιο, μέσα από το οποίο αμφισβητούν την εργαλειακή ορθολογικότητα και τα θετικιστικά παραδείγματα, εστιάζοντας στην εσωτερικότητα και την υποκειμενικότητα.^{1,2} Με απώτερο σκοπό την αναδιατύπωση του νεωτερικού προτάγματος περί ελευθερίας και αυτονομίας, οι θεωρητικοί της πρώτης γενιάς της Σχολής προβάλλουν την κυριαρχία της καπιταλιστικής κοινωνίας πάνω στα μέλη της. Η κυριαρχία αυτή αντικατοπτρίζεται από την μια, στην καθολική κυριαρχία του εργαλειακού Λόγου της τεχνολογίας και από την άλλη, στη σύγχρονη μαζική κουλτούρα, που αποτελεί προϊόν του μονοδιάστατου πολιτισμού και στηρίζεται στην πολιτιστική βιομηχανία, τον καταναλωτισμό, την ανύψωση της αγοράς, με σκοπό την επικράτηση της κυρίαρχης τάξης πραγμάτων.^{3,4,5} Η ανάδυση της κριτικής θεωρίας επιτεύχθηκε μέσα από το διάλογο και η παρουσία της υπήρξε τόσο διαλεκτική, όσο και η μέθοδος που θέλησε να εφαρμόσει για την πραγμάτωση των κοινωνικών φαινομένων.⁶ Η Σχολή εργάστηκε, ακολουθώντας ένα κοινό θεωρητικό μοντέλο επηρεασμένο από την

διαλεκτική φιλοσοφία του Hegel και του Marx.⁷ Η μειοψηφία των στοχαστών αντιτάσσεται στον νέο καντιανισμό και στον λογικό εμπειρισμό της Σχολής της Βιέννης. Η Σχολή της Φρανκφούρτης εφαρμόζει τη διαλεκτική μέθοδο στα κοινωνικά φαινόμενα και επικεντρώνεται στην πρακτική δύναμη της κριτικής θεωρίας. Θέτει ως στόχο την απελευθέρωση του ανθρώπου τόσο από την καταπίεση, όσο και από την χειραγώγηση που ασκεί ο τεχνολογικός ορθολογισμός της σύγχρονης βιομηχανικής κοινωνίας και προτάσσει τον αποπροσανατολισμό της προς μια «συνένωση ελεύθερων ανθρώπων».^{8,9}

1. M. Jay, *Η Διαλεκτική Φαντασία*, μτφ: Φ. Τερζάκης, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2009, σ. 40, 51.

2. A. Wellmer, *Λόγος, Ουτοπία και η Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, μτφ. Γ. Λυκιαρδόπουλος, Αθήνα: Εκδόσεις Έρασμος, 1989, σ. 18.

3. Β. Ιακώβου, (2010), «Η Κριτική Θεωρία και η Νεωτερικότητα», στο Σ. Κονιόρδος, (επιμ.), *Κοινωνική Σκέψη και Νεωτερικότητα*, Αθήνα, Gutenberg, σ. 301

4. Ν. Φωτόπουλος, «Από τον Μονοδιάστατο Άνθρωπο στην Αποκιοποίηση του Βιοκόσμου: Χέρμπερτ Μαρκούζε και Γιούργκεν Χάμπερμας απέναντι στη Νεωτερικότητα», στο Σ. Κονιόρδος (επιμ.), *Κοινωνική Σκέψη και Νεωτερικότητα*, Αθήνα: Gutenberg, 2010, σ. 327-328.

5. I. Craib, *Σύγχρονη Κοινωνική Θεωρία: Από τον Πάρσονς στον Χάμπερμας*, μτφ., Μ. Τζιαντζή-Π. Λέκκας, Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, 2000, σ. 428-429.

6. M. Jay, ό.π., σ. 41.

7. J. G. Finlayson, *Χάμπερμας*, μτφ. Γ. Κωστελέτος, Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, 2006, σ. 1-11, σ. 3-5.

8. Β. Ιακώβου, ό.π..

9. M. Jay, ό.π., σ. 41.

Κοινωνικές επιστήμες και φιλοσοφία με σημείο σύγκλισης την κριτική θεωρία |

Η κριτική θεωρία των στοχαστών της Σχολής της Φρανκφούρτης εστιάζει στον συνδυασμό αντιθέσεων ή διαφορών της κοινωνικής φιλοσοφίας και της έρευνας των επιμέρους κοινωνικών επιστημών, θέτοντας ως στόχο, την αναδιατύπωση παραδοσιακών φιλοσοφικών ζητημάτων. Προτάσσει τον εμπλουτισμό της μαρξιστικής ανάλυσης προκειμένου να αποφύγει τον οικονομικό ντετερμινισμό, διαμέσου μιας σύνδεσης με απόλυτη ακρίβεια του ιστορικού υλισμού με τη φροϋδική ψυχανάλυση. Επίσης, προκρίνει τη διαμόρφωση ενός εξειδικευμένου ερευνητικού προγράμματος, που σχετίζεται με την οικονομική ζωή και την ψυχική ανάπτυξη των ατόμων αλλά και των μεταβολών του πολιτισμικού πλαισίου.¹⁰ Το μοντέλο της παραδοσιακής θεωρίας συγκροτείται από τον Χορκχάιμερ, με κεντρικό σημείο τη νεωτερική αντίληψη της ορθολογικής γνώσης, που αντιλή τις ρίζες της από τον Καρτέσιο.¹¹ Σύμφωνα με αυτήν, θεωρία σημαίνει το σύνολο των προτάσεων, που αναφέρονται σ' ένα αντικείμενο και συνδέονται μεταξύ τους με τέτοιο τρόπο, ώστε μερικές απ' αυτές να προκύπτουν οι υπόλοιπες. Όσο μικρότερος είναι ο αριθμός των ανώτατων βασικών αρχών σε σχέση με τα συμπεράσματα, τόσο πληρέστερη είναι η θεωρία.¹² Ο Χορκχάιμερ εστιάζει στο γεγονός, ότι η παραδοσιακή θεωρία εμφανίζει ένα έλλειμμα αναστοχασμού στο πάνω στο πλαίσιο συγκρότησης της έλλογης γνώσης.¹³ Ο Γερμανός στοχαστής, εστίασε στην ιστορία της

κοινωνικής φιλοσοφίας με σκοπό να θέσει την υπάρχουσα κατάστασή της σε μια προοπτική.¹⁴

Με αφετηρία τη θεμελίωση της κοινωνικής θεωρίας στο άτομο, που διέπει τον γερμανικό κλασικό ιδεαλισμό, ανίχνευσε την πορεία της μέσα από την εγελιανή θυσία του ατόμου στο βωμό του κράτους, καθώς και την επακόλουθη κατάρρευση της πίστης σε μια αντικειμενική ολότητα, την οποία εξέφρασε ο Σοπενχάουερ.¹⁵ Έπειτα το ενδιαφέρον του στράφηκε σε πιο πρόσφατους θεωρητικούς της κοινωνίας, τους νεοκαντιανούς της Σχολής του Μάρμπουργκ,¹⁶ και τους πρεσβευτές του κοινωνικού ολισμού, όπως ο Ότμαρ Σπαν,¹⁷ οι οποίοι, όπως ισχυριζόταν είχαν όλοι προσπαθήσει να ξεπεράσουν την αίσθηση της απώλειας που συνόδευσε την κατάρρευση της κλασικής σύνθεσης.¹⁸ Ο Γερμανός κοινωνιολόγος αντιμετωπίζει την κοινωνική φιλοσοφία ως μια υλιστική θεωρία, που υποστηρίζεται από την εμπειρική εργασία αντικατοπτρίζοντας τους διεπιστημονικούς και συνθετικούς στόχους της έρευνας της Σχολής. Παραδειγματικά, να αναφέρουμε την χρήση των δημόσιων στατιστικών που συνδέεται με την κοινωνιολογική, ψυχολογική και οικονομική ερμηνεία των δεδομένων.¹⁹ Οι στοχαστές της Σχολής επιτίθενται στην χαϊντεγκεριανή φαινομενολογία και στον λογικό θετικισμό, καθώς και των ρευμάτων του ανορθολογισμού, διότι πιστεύουν ότι παρέχουν αναληθείς απαντήσεις στα θεωρητικά και πρακτικά αδιέξοδα της εποχής.²⁰

Σκιαγραφώντας τις μαρξιστικές καταβολές της Σχολής, η κριτική θεώρηση επικεντρώνεται στη διαλεκτική σχέση δράσης και δομής και συγκεκριμένα στην αντίφαση που χαρακτηρίζει την εποχή. Αντίφαση, η οποία από την μια συνιστά προϊόν της ανθρώπινης δράσης και από την άλλη προσλαμβάνεται από τα άτομα ως εξωτερική

10. Β. Ιακώβου, ό.π., σ. 298-299. 11. Ό.π.. 12. Μ. Χορκχάιμερ, *Το τέλος του Λόγου*, μτφ. Στ. Ροζάνης, Αθήνα: Έρασμος, 1984, σ. 9. 13. Β. Ιακώβου, ό.π., σ. 299-300. 14. Μ. Jay, ό.π., σ. 25. 15. Ό.π. 16. Ό.π. 17. Ό.π. 18. Ό.π. 19. Ό.π., σ. 25-26. 20. Β. Ιακώβου, ό.π., σ. 303.

δύναμη, γεγονός που προάγει τη συμπίεση της κοινωνικής προ-διαμόρφωσης των γεγονότων με την έρευνα.^{21,22} Εν τούτοις, η κριτική θεωρία στοχεύει σε μια γνώση άρρητα συνδεδεμένη με την πολιτική στάση και την αξιολογική κρίση, επικυρώνοντας τους στενούς δεσμούς ανάμεσα στην εικόνα του κόσμου ως έχει και ως όφειλε να έχει.²³ Με την αναδιατύπωση του νεωτερικού προτάγματος της αυτονομίας, η κριτική θεωρία επικεντρώνει στο θέμα της ολικής αναμόρφωσης της κοινωνίας, που μπορεί να υλοποιηθεί στο συνειδητό επίπεδο.²⁴

Επίσης, η διαλεκτική σχέση δράσης και δομής επισύρει αμφιταλαντεύσεις μεταξύ της ανθρώπινης δραστηριότητας, που διαμορφώνει τον κοινωνικό κόσμο, και την ντετερμινιστική φύση των κοινωνικών δομών, συνδέοντας την κριτική θεωρία με μια διαρκή προσπάθεια εξισορρόπησης ανάμεσα σε αισιοδοξία και απαισιοδοξία.²⁵ Αναφορικά στο περιεχόμενο της κριτικής θεωρίας, πεδίο σύγκλισης αποτελεί ο κριτικός της χαρακτήρας που συμπορεύεται με την κατάδειξη της ανορθολογικότητας της νεωτερικής κοινωνίας. Η παραπάνω ανορθολογικότητα αποτελεί πεδίο εκμετάλλευσης, καταστροφής αλλά και καταπίεσης της ανθρώπινης φύσης. Επίσης, συνιστά στην επαναφορά των φυσικών χαρακτηριστικών του ανθρώπου, πρωτίστως ως προς την δυνατότητα του, να επικοινωνεί με άλλους ανθρώπους μέσω της λογικής, καθώς και την συλλήβδην απόδειξη της ιστορικότητας της σύγχρονης κοινωνίας, με στόχο τη φθορά της ψευδαίσθησης μιας αμετάβλητης ύπαρξης, που λειτουργεί ξεχωριστά από την ανθρώπινη θέληση. Οι στοχαστές της Σχολής της Φρανκφούρτης φωτίζουν την αρνητική χροιά στην έννοια της ολότητας, ως έκφραση ενότητας του κόσμου και σνάμα της επίγωσης γι' αυτόν. Θεωρούν ότι οι ανατολικές αλλά δυτικές κοινωνίες συνιστούν

ήδη ολότητες εφόσον διέπονται από έναν εσωτερικό ολοκληρωτισμό που απομακρύνει οποιαδήποτε μορφή αντίστασης.²⁶ Στην υπόσταση της κυριαρχικής έννοιας της καπιταλιστικής κοινωνίας επί των μελών της και συγκεκριμένα στις επιβλητικές μορφές εξαπάτησης αλλά και χειραγώγησης, προκείμενου να διασφαλιστεί η διαχρονικότητα του καπιταλιστικού συστήματος, καθρεφτίζεται η απαισιοδοξία. Οι Αντόρνο, Χορκχάιμερ και Μαρκουζε εστιάζουν στην κυριαρχία καθώς διαφαίνεται στα επίπεδα του εργαλειακού Λόγου, της πολιτιστικής βιομηχανίας, της μαζικής κουλτούρας καθώς και στη διάπλωση ενός συγκεκριμένου τύπου προσωπικότητας που επιζητά την κυριαρχία,²⁷ δηλαδή στον εξαναγκασμό κάποιου από κάποιον άλλον να πράξει κάτι παρά την θέληση του.

21. Ό.π., σ. 300. 22. I.Craib, ό.π., σ. 404. 23. I. Craib, ό.π., σ. 407.

24. Β. Ιακώβου, ό.π., σ. 302. 25. I. Craib, ό.π., σ. 409. 26. I. Craib, ό.π., σ. 437-439. 27. Ό.π., σ. 428-429.

Νεωτερική κοινωνία και κυριαρχία του εργαλειακού Λόγου |

Η σύγχρονη ιστορία είναι ταυτισμένη με τον εργαλειακό Λόγο, που κυριαρχεί σε όλο το φάσμα της ζωής, σύμφωνα με τους στοχαστές της Σχολής.²⁸ Ειδικότερα, η έννοια εργαλειακός καταδεικνύει τον τρόπο θέασης του κόσμου καθώς και τον τρόπο αντιμετώπισης της θεωρητικής γνώσης. Συνεπώς, ο εργαλειακός Λόγος προλογίζει μια θεμελιώδη διάκριση μεταξύ της «αντικειμενικής πραγματικότητας και της υποκειμενικής κρίσης, στο γεγονός και στην αξία, στα μέσα και τους σκοπούς».²⁹ Σύμφωνα με τα παραπάνω η επιστήμη δύναται να παρέχει τις γνώσεις της, για παράδειγμα για την κατασκευή ηλεκτροδίων χωρίς να προσμετρά ανθραίνει χρήση τους για ειρηνικούς σκοπούς ή βασανιστήρια.³⁰ Οι στοχαστές της Σχολής της Φρανκφούρτης προκρίνουν την άποψη, ότι η κοινωνία δεν προσλαμβάνεται ως περιβάλλον προστασίας του ατόμου, παρά ως αντικείμενο εκμετάλλευσης και χώρος προώθησης ατομικών φιλοδοξιών. Το ίδιο το υποκείμενο δεν θεωρείται προσωπική οντότητα, που διαπνέεται από δικαιώματα και υποχρεώσεις, παρά λαμβάνεται ως φορέας ικανοτήτων και προσόντων, διαθέσιμων προς εκμετάλλευση.³¹ Επομένως, ενώ ο Διαφωτισμός δημιούργησε τη νεωτερικότητα, την ίδια στιγμή αναιρούνται τα προτάγματα της Λογοκεντρικής εποχής, δηλαδή το εγχείρημα να εγκαθιδρυθεί ο Λόγος ως πολιτικοκοινωνικό πρόγραμμα

περί χειραφέτησης του ατόμου και απαλλαγής του από το φόβο και τις προκαταλήψεις.^{32,33} Οι θεωρητικοί της Σχολής, Αντόρνο και Χορκχάιμερ, υπογραμμίζουν ότι στην εγγενή αντιφατικότητα του Διαφωτισμού, ο Λόγος, ενώ συμβαδίζει με την πρόοδο και την ανάπτυξη, συνδέεται άμεσα με την υπολογιστική σκέψη και την αυτοσυντήρηση, με αποτέλεσμα να καθίσταται εργαλείο χειραγώγησης και κυριαρχίας. Κατόπιν, η κοινωνία υποτάσσεται σε μια καταστροφική συμπίεση με την εξουσία, η οποία βασίζεται στην μη ισχυρή θέση των ατόμων έναντι της κοινωνίας και της φύσης, επιβεβαιώνοντας ότι η αυτονομία του υποκειμένου συνιστά μια αυταπάτη.^{34,35}

Η παραπάνω αποδοχή της κοινωνίας, χωρίς κρίση, η οποία δεν λογίζεται ως προϊόν των ανθρώπινων ενεργειών, παρά ως μια εξωτερική πραγματικότητα, καθοδηγούμενη από αρχές ανεξάρτητες από την ατομική επιθυμία, συνιστά έκφραση του εργαλειακού Λόγου.³⁶ Με τον ίδιο τρόπο, ο Μαρκούζε, φωτίζει την αντιφατική και καταπιεστική καπιταλιστική κοινωνία. Τα ερμηνευτικά εργαλεία που χρησιμοποιεί είναι οι αρχές της φροϋδικής θεωρίας περί πλεονάζουσας απώθησης, δηλαδή οι περιορισμοί που επιβάλλονται από την κοινωνική κυριαρχία,³⁷ και απόδοσης, η κυριαρχούσα ιστορική μορφή της αρχής της πραγματικότητας,³⁸ προκειμένου να καταλήξει ότι ο τεχνολογικός ορθολογισμός διαμορφώνει έναν ολοκληρωτικό κόσμο.³⁹ Αυτή η διαμόρφωση οδηγεί κατεπέκταση στην αποξένωση του ανθρώπινου υποκειμένου και την ιδεολογική κυριαρχία του θετικισμού, που γαλουχεί μια ψευδή συνείδηση, παραμερίζοντας τις όποιες αντιστάσεις των ατόμων. Υπό αυτές τις συνθήκες, η τεχνολογία δρα ως απρόσωπος

28. Ό.π., σ. 437 29. Ό.π., σ. 432 30. Ό.π., σ. 430-432 31. Ό.π., σ. 435 32. Β. Ιακώβου, ό.π., σ. 307 33. Ν. Φωτόπουλος, ό.π., σ. 325-326 34. Ζ.-Μ. Βενσάν, *Η σχολή της Φρανκφούρτης και η κριτική θεωρία*, μτφ. Κ. Παπαγιώργης, Αθήνα: Εκδόσεις Επίκουρος, 1978, σ. 119 35. Μ. Χορκχάιμερ, ό.π., σ. 29 36. Ι. Craib, ό.π., σ. 433-434 37. Χ. Μαρκούζε, *Εργασιακή και Πολιτισμική*, μτφ. Ι. Αρζόγλου, Αθήνα: Κάλβος, 1981, σ. 43 38. Ό.π., σ. 44 39. Ν. Φωτόπουλος, ό.π., σ. 327.

μηχανισμός που καταπιέζει στον υπερθετικό βαθμό τα ανθρώπινα ένστικτα, ώστε να καταργείται η πρωταρχική σημασία του Λόγου.⁴⁰ Κατά την ύστερη φάση της, η Σχολή της Φρανκφούρτης, έχοντας ως γνώμονα την ολοκληρωτική κυριαρχία του εργαλειακού Λόγου, ασκεί κριτική στον μαρξισμό για την άκριτη αποδοχή της εργαλειοποιημένης θεώρησης της φύσης αλλά και των θετικών επιστημών της κοινωνίας. Επίσης, οι θεωρητικοί της Σχολής ασκούν κριτική στα σοσιαλιστικά καθεστώτα της Ανατολικής Ευρώπης, ως παράγωγες εκδηλώσεις του εργαλειακού Λόγου, ταυτόσημες με τις δυτικές καπιταλιστικές κοινωνίες. Στον αντίποδα του εργαλειακού Λόγου που εξομοιώνει την εξουσία με την γνώση και την κυριαρχία, οι στοχαστές της Σχολής προκρίνουν την κριτική θεωρία, ως εναλλακτική μορφή γνώσης, υπογραμμίζοντας την ιστορικότητα της σύγχρονης κοινωνίας.⁴¹

Φέρνοντας στο προσκήνιο μια αρνητική διαλεκτική της προόδου οι Αντόρνο και Χορκχάιμερ, απομακρύνονται από τη θεώρηση του Μάξ Βέμπερ. Πρεσβεύουν ότι η λογική της εξέλιξης των νεωτερικών κοινωνιών, της διαδικασίας εξορθολογισμού της βεμπεριανής σύλληψης, κατευθύνει στην εγκαθίδρυση ενός κλειστού συστήματος εργαλειακής καταπίεσης και λογικής, που προτάσσει τον διαχωρισμό της προόδου από την μελλοδική δυνατότητα επαναστατικού μετασχηματισμού της κοινωνίας, καθώς και την απόρριψη κάθε ολοκληρωτισμού.^{42,43}

Οι θεωρητικοί της Σχολής της Φρανκφούρτης προτάσσουν τη δυνατότητα μιας έλλογης οργάνωσης της κοινωνίας, που συνδέεται με την πρόσληψη του Λόγου, ως προσαρμογή του «καθολικού» και του «μερικού», προκειμένου να αποτρέπεται η θυσία του «μερικού» και οι ιδέες της ελευθερίας, της δικαιοσύνης και της αλήθειας να συνάδουν με την επιθυμία του ατόμου για ευτυχία.⁴⁴ Αναλυτικότερα, εφόσον η ελευθερία είναι συνώνυμη με την πραγμάτωση της ορθολογικότητας, «στην ολοκληρωμένη μορφή τους αυτά τα δύο, ευτυχία και λόγος, συμπίπτουν».⁴⁵

Ο Μαρκούζε υπογραμμίζει ότι η αλλοτρίωση του ατόμου στη νεωτερικότητα δεν προσλαμβάνει μόνιμο χαρακτήρα, καθώς η κοινωνία γεννά, ως αποτέλεσμα του ίδιου της του μηχανισμού, αντίθετες δυνάμεις που συγκλίνουν προς την αμφισβήτηση και την άρνησή της, εφόσον δεν έχουν ενταχθεί στον μηχανισμό της παραγωγής και της κατανάλωσης.⁴⁶ Ενώ η εργατική τάξη αδυνατεί να ηγηθεί της κοινωνικής ανατροπής, εφόσον έχει ενταχθεί στο σύστημα, άλλες κοινωνικές ομάδες όπως οι φοιτητές, οι διανοούμενοι, μειονότητες ή ακόμη και χώρες του Τρίτου κόσμου έχουν την δυνατότητα να παρακινήσουν τις υπόλοιπες. Να σημειωθεί ότι ο αυξημένος παραγόμενος πλούτος, στον καπιταλισμό, δεν συγκρούεται με την ατομική ιδιοκτησία παρά την ενισχύει. Το ζήτημα της αξιοποίησης του πλούτου σε ιατροφαρμακευτική περίθαλψη για όλους αντί της διάθεσης του σε στρατιωτικού τύπου δαπάνες, αποτελεί σύμφωνα με τον Μαρκούζε, ένα χαρακτηριστικό αντίφασης ενώ θα μπορούσε να συνιστά⁴⁷ ερέθισμα αντίστασης και αφύπνισης της κοινωνίας.

40. Ό.π., σ. 327-328. 41. I. Craib, ό.π., σ. 20-21. 42. Craib I., ό.π., σ. 439. 43. A. Wellmer, ό.π., σ. 20-21. 44. Ό.π., σ. 20. 45. Ό.π., σ. 428-429. 46. H. Marcuse, *Ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος*, μτφ. Μπ. Λυκούδης, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 1971, σ. 16. 47. I. Craib, ό.π., σ. 426-427.

Κυριαρχία της πολιτιστικής βιομηχανίας και η διαμόρφωση της μαζικής κουλτούρας |

Στη νεωτερικότητα επισημαίνεται, από τους θεωρητικούς της Σχολής, η κυριαρχία μιας μονοδιάστατης κουλτούρας, η οποία γεννιέται και αναπτύσσεται, τόσο μέσω της πολιτιστικής βιομηχανίας, όσο και μέσω ενός θεσμικού Λόγου, που βασίζεται στον τυπικό ορθολογισμό και στην αρχή της αποδοτικότητας. Πρωταγωνιστικό ρόλο στη δημιουργία ενός κοινωνικά καθορισμένου τρόπου ζωής, που διαιωνίζει την κυρίαρχη τάξη πραγμάτων, διαδραματίζουν οι διαφημίσεις, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, ο καταναλωτισμός και η μαζική διασκέδαση. Υπό αυτό το πρίσμα, η κουλτούρα καθίσταται μαζική χάνοντας την αυτονομία της, εφόσον δεν λειτουργεί ως πεδίο αμφισβήτησης και ελεύθερης δημιουργίας.

Παράλληλα, η συλλογική ανάγκη για επιστημονική αναζήτηση, κοινωνικό αναστοχασμό και ανάδειξη των ανθρώπινων δυνατοτήτων μετριάζεται. Οι Αντόρνο και Χορκχάιμερ χρησιμοποιούν τον όρο «πολιτιστική βιομηχανία»,⁴⁸ εξαιτίας των αντιλαϊκιστικών εκφάνσεών του, καθώς όπως υπογραμμίζουν ο όρος «μαζική κουλτούρα»⁴⁹ δεν αντικατοπτρίζει το σύνολο της κοινωνίας, εφόσον η μονοδιάστατη φύση της κουλτούρας έχει εξαλείψει τις επιμέρους εκφάνσεις της.⁵⁰ Σύμφωνα με τον Μαρκούζε, η εργαλειοποίηση του Λόγου και η υπαγωγή του στη λειτουργία και τους σκοπούς της αγοράς, οδηγούν στην απανθρωποποίηση του ανθρώπου, στην εξαφάνιση κάθε ίχνους δημιουργικής αναζήτησης, στην αναγωγή της μονοδιάστατης όψης της ζωής, ως της πλέον νόμιμης και της απόλυτα

φυσιολογικής οδού επιβίωσης.⁵¹

Οι στοχαστές της Σχολής, τονίζουν ότι ο πολιτισμός αποτελεί το βασικό μέσο κοινωνικής ενσωμάτωσης του ατόμου, καθώς μορφοποιεί τους τρόπους πρόσληψης του κόσμου.⁵² Ανατρέχοντας στην πρώιμη φάση του καπιταλισμού επισημαίνουν ότι τα έργα τέχνης, με την τελειότητα και την ισορροπία της μορφής τους, διαπνέουν ένα εναλλακτικό όραμα απέναντι στην υπάρχουσα πραγματικότητα, καλλιεργώντας το κριτικό πνεύμα. Σύμφωνα με τον Αντόρνο, η τέχνη πρέπει να επεμβαίνει ενεργητικά στη συνείδηση μέσω των δικών της μορφών, χωρίς να παίρνει οδηγίες από την παθητική, μονόπλευρη τοποθέτηση της συνείδησης των χρηστών της, συμπεριλαμβανομένου και του προλεταριάτου.⁵³ Συνακόλουθα, θεωρεί ότι η τέχνη αποτελεί μια εν δυνάμει διαμαρτυρία του ανθρώπου ενάντια στους καταπιεστικούς θεσμούς, υπογραμμίζοντας τις πολιτικές διαστάσεις της αισθητικής επιρροής.⁵⁴ Ενδεικτικό παράδειγμα συνιστούν οι συνθέσεις Μπετόβεν και Μότσαρτ, που αποτυπώνουν την ιδιαίτερη καλλιτεχνική κριτική, καθρεπτίζοντας έναν κόσμο αρμονικό, σε αντίθεση με τη θλίψη και την ανασφάλεια της πραγματικότητας. Παρά το γεγονός ότι η κριτική λειτουργία της τέχνης προσανατολίζει την κοινωνία προς την αμφισβήτηση και τον προβληματισμό, παγιδεύεται στις σύγχρονες «ολοκληρωτικές» κοινωνίες. Οι τελευταίες αυτοπροβάλλονται ως την ενσάρκωση του ιδεώδους της αρμονίας, χρησιμοποιώντας την μουσική του Μότσαρτ στην κτηνοτροφία και του Μπετόβεν στους εθνικούς ύμνους ρατσιστικών καθεστώτων, με αποτέλεσμα η βιομηχανία του μαζικού πολιτισμού να παραγκωνίζει τη σύγχρονη τέχνη.⁵⁵

Σύμφωνα με τον Μαρκούζε, η σύγχρονη πολιτιστική βιομηχανία διαμορφώνει ψευδείς ή πλαστές ανάγκες. Η έννοια της πλαστικής ανάγκης, εμπεριέχει τον κίνδυνο αμφισβήτησης

48. M. Jay, ό.π., σ. 216. 49. Ό.π.. 50. Ό.π.. 51. Ν. Φωτόπουλος, ό.π., σ. 329-330. 52. I. Craib, ό.π., σ. 441. 53. T. Adorno, (1965), *Engagement*, στο *Schriften* 11, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1974. 54. M. Jay, ό.π., σ. 179. 55. I. Craib, ό.π., σ. 442-443.

προσωπικών αναγκών και προτιμήσεων, η έννοια της ψευδούς ανάγκης αποτελεί οργανικό τμήμα της κριτικής θεωρίας, εφόσον αντιδιαστέλλεται με την έννοια της πραγματικής ανάγκης, που απορρέει από τις ορθολογικές δυνάμεις των ατόμων και εκφράζει τη δημιουργική τους ικανότητα.⁵⁶

Κατά τον Αντόρνο, στο νεωτερικό πλαίσιο, που έρχεται σε αντίθεση με τις βασικές ανθρώπινες ιδιότητες, δημιουργώντας ένα αίσθημα ανασφάλειας, ο μαζικός πολιτισμός δραστηριοποιείται για να δημιουργήσει υποκατάστατα, τα οποία παρέχουν μια ψευδή, αλλά αποτελεσματική αίσθηση ασφάλειας. Αυτό κατορθώνεται μέσω της τυποποίησης των πολιτιστικών προϊόντων, καθώς μερικές εκφάνσεις της μαζικής κουλτούρας, αναδεικνύουν μια αίσθηση οικειότητας, ασφάλειας αλλά και μοναδικότητας, δημιουργώντας την ψευδαίσθηση των επιλογών στο άτομο. Συμπληρωματικά, η ψευδαίσθηση ασφάλειας κατορθώνεται με την καλλιέργεια της πηλαστής εντύπωσης ότι το άτομο διαθέτει τον έλεγχο της ζωής του, που επιτυγχάνεται με διάφορους τρόπους, όπως μέσω της αστρολογίας η οποία περιβεβλημένη με τον μανδύα του κύρους της επιστήμης, λειτουργεί κατευναστικά παρέχοντας ευσώβες προβλέψεις, αλλά και μια πηλαστή επιβεβαίωση της δημιουργικότητας, της σπουδαιότητας και της αισιοδοξίας του αποδέκτη.⁵⁷ Ο Χορκχάιμερ αναφέρει ότι στο πλαίσιο της καπιταλιστικής κοινωνίας, όπου το καθήκον έναντι στο κοινωνικό σύνολο έχει εξασθενήσει σε μεγάλο βαθμό την προσωπική ικανοποίηση, η εφεύρεση μαζικών διασκεδάσεων λειτουργεί αντισταθμιστικά στην κατάνιξη της προσωπικής ευτυχίας, εκτονώνοντας την δυσφορία.⁵⁸

Η καπιταλιστική κυριαρχία, σύμφωνα με τους θεωρητικούς της Σχολής, διεισδύει και στη δομή της προσωπικότητας του νεωτερικού

υποκειμένου, το οποίο και την αποδέχεται και την επιζητά.⁵⁹ Ο Μαρκούζε, σύμφωνα με τις αρχές της φροϋδικής θεωρίας περί σεξουαλικότητας, θεωρεί ότι η εύρυθμη λειτουργία της κοινωνίας προϋποθέτει εν μέρει την απώθηση και την καταπίεση, όπως για τον ψυχίατρο Φρόυντ ο πολιτισμός συναρτάται από την απώθηση των ανθρώπινων ενστίκτων, προκαλώντας τη δυστυχία στους ανθρώπους και την ανάγκη διοχέτευσης της δημιουργικότητας σε άλλους τομείς. Σύμφωνα με τα παραπάνω, υποστηρίζει ότι σε αντίθεση με τα σπερματικά στάδια του καπιταλισμού, όπου τα επίπεδα απώθησης και καταπίεσης παραμένουν υψηλά, προκειμένου να διασφαλιστεί η ανθρώπινη διοχέτευση της ενεργητικότητας στην εργασία και η επανεπένδυση του κέρδους στην παραγωγή, στον ώριμο καπιταλισμό, με την τεράστια ανάπτυξη παραγωγικών δυνάμεων δεν απαιτούνται πλέον υψηλά επίπεδα απώθησης και καταπίεσης. Άλλωστε, στον ώριμο καπιταλισμό, με την ραγδαία ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, δεν απαιτούνται πλέον υψηλά επίπεδα καταπίεσης και απώθησης. Η «πλεονάζουσα απώθηση»⁶⁰ επιφέρει προστριβές, οι οποίες είναι δυνατό να αξιοποιηθούν στην προσπάθεια για κοινωνική αλλαγή, την «απεργαλειοποίηση»⁶¹ της κοινωνίας, προκειμένου ο σύγχρονος άνθρωπος να αντιλαμβάνεται τον κόσμο, έχοντας ως κριτήρια, την ικανοποίηση και την απόλαυση, αποκλείοντας τις πρακτικές και εργαλειακές του ανάγκες.⁶²

Ο Μαρκούζε αναφορικά στην κοινωνική αποστολή της τέχνης, ταυτίζει την ορμή της τέχνης με πρωτοποριακή δύναμη απέναντι στον κοινωνικό μετασχηματισμό. Προβάλλει το όραμα μιας διαφορετικής κοινωνικής πραγματικότητας, όπου η «νέα αισθητικότητα».⁶³ θα συνιστά έκφραση της επιβολής των ενστίκτων της ζωής στην αποξένωση και την επιθετικότητα.⁶⁴

56. Ό.π., σ. 443-446. 57. Ό.π., σ. 446-447. 58. M. Jay, ό.π., σ. 57. 59. I. Craib, ό.π., σ. 449-450. 60. Ό.π., σ. 452. 61. Ό.π. 62. Ό.π., σ. 451-452. 63. Ν. Φωτόπουλος, ό.π., σ. 330. 64. Ό.π., σ. 330-331.

Συμπέρασμα |

Καταλήγοντας, η Σχολή της Φρανκφούρτης, εισάγει μια κριτική θεωρία έναντι της νεωτερικότητας που αποκτά ένα νέο πολιτικό και φιλοσοφικό περίγραμμα. Μέσα από την θεώρηση των Χορκχάιμερ, Αντόρνο και Μαρκούζε προχωρούν στην αναμόρφωση του παραδοσιακού μαρξισμού, μέσω της απόπειρας αναδιατύπωσης του Λογοκεντρικού προτάγματος περί χειραφέτησης του ατόμου και μέσω της απομάκρυνσης από τον θετικισμό. Επικεντρώνονται στους τρόπους με τους οποίους το καπιταλιστικό σύστημα επιβάλλει την κυριαρχία του στο άτομο, προκειμένου να θωρακίσει την αναπαραγωγή του, πρωτίστως μέσω του εργαλειακού Λόγου της τεχνολογίας που αναδύει έναν ολοκληρωτικό κόσμο καταπίεσης και εκμετάλλευσης. Επίσης, στην εμφάνιση πολιτιστικής βιομηχανίας που καθυποτάσσει την κοινωνία σε μια μαζική κουλτούρα, καθώς και την γαλούχηση ενός τύπου προσωπικότητας, που αποδέχεται και αποζητά αυτήν την κυριαρχία. Η Σχολή της Φρανκφούρτης προκρίνει τον μετασχηματισμό της κοινωνίας με σκοπό την απελευθέρωση και αυτονόμηση του ανθρώπινου υποκειμένου. Η απαισιόδοξη πλευρά των θεωρητικών της Σχολής, ανατάσσεται από την αισιόδοξη οπτική του Μαρκούζε που εντοπίζει ως κινητήρια δύναμη το ενδεχόμενο ριζοσπαστικού μετασχηματισμού, τους φοιτητές, τους διανοούμενους, αλλά και την επικράτηση μιας «νέας αισθητικότητας» ως έκφραση της επιβολής των ανθρώπινων επιθυμιών επί της χειραγώγησης.

Βιβλιογραφία

Ιακώβου, Β. 2010. «Η Κριτική Θεωρία και η Νεωτερικότητα», στο Σ. Κονιόρδος, (επιμ.), *Κοινωνική Σκέψη και Νεωτερικότητα*, Αθήνα, Gutenberg.

Ν. Φωτόπουλος, (2010), «Από τον Μονοδιάστατο Άνθρωπο στην Αποκιοποίηση του Βιοκόσμου: Χέρμπερτ Μαρκούζε και Γιούργκεν Χάμπερμας απέναντι στη Νεωτερικότητα», στο Κονιόρδος (επιμ.), *Κοινωνική Σκέψη και Νεωτερικότητα*, Αθήνα, Gutenberg

Adorno, T. 1965, *Engagement*, στο Schriften 11, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1974

Βενσάν, Ζ. Μ. 1978, *Η Σχολή της Φρανκφούρτης και η Κριτική Θεωρία*, μτφ. Κ. Παπαγιώργης, Αθήνα: Εκδόσεις Επίκουρος.

Craig, I. 2000. *Σύγχρονη Κοινωνική Θεωρία: Από τον Πάρσονς στον Χάμπερμας*, μτφ., Μ. Τζιαντζή-Π. Λέκκας, Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα.

Finlayson, J. G. 2006. *Χάμπερμας*, μτφ. Γεώργιος Κωστελέτος, Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα.

Jay, M. 2009. *Η Διαλεκτική Φαντασία*, μτφ. Φ. Τερζάκης. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

Marcuse, H. 1971. *Ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος*, μτφ. Μπ. Λυκούδης. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Wellmer, A. 1989. *Λόγος, Ουτοπία και η Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, Γ. Λυκιαρδόπουλος. Αθήνα: Εκδόσεις Έρασμος.

Χορκχάιμερ, Μ. 1984, *Το τέλος του Λόγου*, μτφ. Στ. Ροζάνης. Αθήνα: Εκδόσεις Έρασμος.